

«Ոչ ղաժեռազմ, ոչ խաղաղություն» իրավիճակի հեժևանքները հայկական և ադրբեջանական հասարակություններում

Լաուրա Բաղդասարյան և Արիֆ Յունուսով

Մոսկվայի ղեժակաժ համալսարանի
Եղանակաժ Լաուրա Բաղդասարյանը
զբաղվում է 1990 թվականիցից ի վեր
Հարավային Կովկասում ընթացող
հաղափական գործընթացների
ուսումնասիրությանը: Ներկայումս
Երևանի հեժափնող լրագրության
«Ռեզիոն» կենտրոնի սօրտենն է:

1972-92 թվականներին Արիֆ Յունուսովը
Ադրբեջանի գիտությունների
ակադեմիայի գիտալսասող էր: 1992-93
թվականներին ալխաժեղ է Ադրբեջանի
նախագահի ալխասակազմում՝ որղես
սեղեկասվության բաժնի ղեկավար: Ներ-
կայումս գլխավորում է Բավի
խաղաղության և ժողովրդավարության
ինստիտուտի Հակամարտությունների և
միգրացիայի ուսումնասիրության
բաժինը:

հնչղես ցանկացած այլ ղաժեռազմ, Լեռնային Ղարաբաղի
հակամարտությունն ունեցավ մի Եարփ ծանր սղղալական
հեժևանքներ, այդ թվում՝ փախսականների հոստեր, հոսմանի-
սար և սղղալական ճգնաժամեր: Այնուամենայնիվ, հայկական և
ադրբեջանական հասարակություններում սեղի ունեցած փոփոխու-
թյունները ղիհարկելիս հարկ է սարբերակել հակամարտության «հեժ-
ղաժեռազմյան» հեժեվանքները և այն, ինչը կարելի է կոչել «ոչ ղա-
ժեռազմ, ոչ խաղաղություն» իրավիճակի կամ փակուղային իրավի-
ճակի ալխանիժներ: Ղարաժ արսահայժվում են ժողովրդավարության
զարգացումն արգելակող այնղիսի գործոններով, ինչղիսիփ են միջ-
նորղների, ղաժեռազմի մասնակիցների ռազմականացման և ղրամց
«խաղաղ կարգավորման գործընթացի» մեջ ներգրավման հանղեղ
ոչ միանԵանակ վերաբերմունը, հաղթածի (Հայասսան) և ղարսվա-
ծի (Ադրբեջան) հոգեբանության որղեգումը: Սակայն այս սիմղրոմ-
ների գերակշռումը և «թԵանու» հանղեղ ագրեսիվ վերաբերմունքի
ղահղանման հարցում ղրամց խաղացած ղերը սսղղում են վերա-
բերվել ղրամց, ոչ թե որղես «հեժղաժեռազմյան» ալխանիժների, այլ
ալխանիժների, որղմ աղազայում կարող են հանգեղնել ռազմա-
կան գործողությունների կրկնության: Այս ոչ միարժեղությունը ներկա
իրավիճակի որղչիչ հասկանիժն է. այն ղերղում, երբ հակամարտու-
թյան երկու կողմերում որղ արմասական ժամաղղություններ ունե-
ցող ղեխանական և ընղղիմաղղի ուժեր ձգսում են հասարակության
մեջ ղահղանել «ալխոյանի» նկասմաժբ հակակրամի որղԵակի աա-
սիժան, միաժամանակ կարևոր է թույլ չսաղ, որ այդ գործընթացը
հասնի անղաղնալի կեժի: Նման «կառավարվող հակակրամը»
որղԵակի հաղափական Եահաբաժիմներ է բերում առանցղային ղերա-
կասարներին՝ նրամց ղղղելով ղարաբաղյան գործոնն ակսիվորեն օգ-
սագործել ներհաղափական ղայրամում: Նման մոսեղման հիմնական
հեժևանքներից է սարածված կարծիփն առ այն, որ իրականում ոչ թե
հաղափական առաջնորղներն, այլ հեժց հասարակությունները, ղաս-
րասս չեն խնղղի կարգավորմանը և որ հայ-ադրբեջանական հարա-
բերությունների գլխավոր հասկանիժն աժեղությունն ու թԵանամիժն է:

Ղաժեռազմի հեժևանքները և սղղալական փոփոխությունները

«Ոչ ղաժեռազմ, ոչ խաղաղություն» իրավիճակի ալխանիժները լա-
վազույնս հասկանալու համար օգսակար է վերղուծել այն փոփոխու-
թյունները, որ սեղի են ունեցել Հայասսանում և Ադրբեջանում ղաժե-
ռազմի արղյունղում: Նախ և առաջ անղղաղաղնամղ ղաժեռազմի ըն-
թացղում և ղրամից հեժո բնակղղության զանգվածային սեղաԵարժե-
րին, որոնց արղյունղում ձևափոխվեղին երկու երկրների ժողովրդագ-
րական և հաղափական ղասկերները: Հակամարտության սկզբնական
փուղում փախսականների հարցը համալսմբող զաղալաիղի ղեր էր
սսանձնել և հակամարտղ կողմերի միջև ամենաթեժ վեժերի առա-
կա էր հանղիսանում: Սակայն, ժամանակի հեժ հայ և ադրբեջանցի
բանակցողների բանավեժերում փախսականների խնղիմ սկսեղ
ձեղբ բերել այլ ուրվագծեր: Տեղահանված ադրբեջանցիների վրամա-
լին ձամբարների (կամ «վրամային հաղափների») գղղությունը սեղի
ողջ հասարակության համար դարձել էր հակամարտության լուծված
չիժնելը հիժեղնող միջոց, որը նաև օգսագործվում էր ձամբարներ այ-
ցելված միջազգային ղիհորղներին հակամարտության ղասձառող
ադրբեջանցի ժողովրղի կրած սառաղանղները ներկայացնելու հա-
մար: Ղարաժ հակառակ, հայ փախսականների խնղիղ երբեղ նման
ակնղայս հաղափական ենթասեղես չի ունեցել: Հաջողղիվ մեղփ կանղ-

Աղյուսակ 4. Հայաստանից այլ երկրներ գաղթած անձանց թվաքանակն՝ ըստ անկախ փորձագետների գնահատականների, 1990-2001 թ.թ.

Ռուսաստան	620,000
Միացյալ Նահանգներ	100,000
Ուկրաինա	80,000
Արևմտյան Եվրոպա	20,000
Բելառուս	15,000

Ժողովրդագրական փոփոխություններ

Երկու համադրությունների ժողովրդագրական բնութագրերը հետևաբար կախված են փոփոխությունների՝ կապված դասերազմի և դրա հետևանքով ձևավորված սոցիալ-սնտեսական և հաղափական իրավիճակի հետ: Հակամարտության սարիներին Ադրբեյջանը լի է երկրի առնվազն 600 հազար հաղափացի՝ հիմնականում ազգային փոխմասնությունների ներկայացուցիչներ: Արդյունում երկրում մնացած բնակչության 90 տոկոսն այժմ էթնիկ ադրբեյջանցիներ են: Ոչ ադրբեյջանցի բնակչության կառուցվածքը կա կսրակ փոխվել է, եթե նախկինում հիմնական ոչ սիջուսակիր ազգերը հայերն ու ռուսներն էին (սես՝ Քաղաքական բառացանկը), ադա այսօր մասնաճեղն զբաղեցրել են լեզգիները, թալիսները և ֆրեերը:

Հայաստանը լի է անձանց խմբաբանակը կազմում էին ադրբեյջանցիները և մուսուլման ֆրեերը: Մուսուլմանական գրեթե ողջ բնակչության վսարումը Հայաստանից սեղի ունեցավ հակամարտության անենածանր սարիներին: Էթնիկ մյուս խմբերի արագաթը, որոնք դեռ խորհրդային սարիներին ժողովրդագրության առումով սահմանային դիմ էին զբաղեցնում, Հայաստանի բնակչության կառուցվածքի վրա զգալի ազդեցություն չունեցավ:

Նսված բոլոր սվյալները կրկին անգամ վկայում են այն մասին, թե ինչդիսի մարդասիրական աղետ էր դարաբաղյան հակամարտությունը: Թվերի հետևում կենդանի մարդիկ են, ովքեր հոգեբանական լրջագույն ցնցումներ են ադրել, եթե նույնիսկ մրանցից ոմանց հաջողվել է մոր դայաններում կյանքը մորով դասավորել: Վասթարագույն վիճակում են ադրբեյջանցի ներին սեղահանված անձինք, ովքեր բնակվում են վրանային ճամբարներում: Հիվանդությունները, չխվորությունը, մկազող միջազգային մարդասիրական օգնությունը, կառավարությունը, որը գերադասում է փախսականներին օգտագործել սեփական ֆարգչական մդասակներով՝ փոխանակ լուծելու մրանց խնդիրները, այս ամենի արդյունում բնակչության այս հասվածը գնալով ավելի արմասական է դառնում: Սեփական հիմնախնդիրների մասին բարձրաձայնելու փախսականների փորձերն ուղեկցվում են հասարակական խժդոթություններով, ճանադարհների միսումնավոր փակմամբ և անվսանգության ծառայությունների հետ բախումներով: Փախսականների հուսահատ և հիասթափված վիճակից փորձում է օգուս ֆաղել մաս ընդդիմությունը, փաստ, որն էլ ավելի է բարդացնում իրավիճակը և դժվարացնում այն հաղթահարելուն ուղղված ջանքերը:

Նախկին մարտիկներ

Պատերազմի սարիներին մարտիկները հասարակության կողմից ընկալվում էին որդես հայրենիքի հերու դաստաններ: Վերջիններիս հաղափական դերի նկատմամբ վերաբերմունքը շատ ավելի հակասական էր: 1988-ից 1991 թվականներին սարեայնորեն կազմավորվում էին հայկական և ադրբեյջանական աշխարհագրային ու ինքնադաստանական ջուկասներ, որոնց ուժերն, ավարի ձեռքբերման և ֆա-

ղափական հակառակորդների չեզոքացման մդասակով, օգտագործվեցին բազմաթիվ հաղափական դերակասարների կողմից, ներառյալ՝ հաղափական կուսակցությունների: Հայաստանն առաջինը գիտակցեց այն վսանգը, որ ներկայացնում էին անօրինական զինված խմբավորումները, և 1990-91 թվականներին գրեթե բոլոր մման խմբավորումներն ընդգրկվեցին կանոնավոր բանակի կազմում, մինչ դրանց մի զգալի մասն ուղղակի սեղափոխվեց Լեռնային Ղարաբաղ, որսեղ ընթանում էին ռազմական գործողություններ: Հայաստանում առկա զինամթերի գրեթե կեսը (մի ֆանի սասմյակ հազար միավոր) մնաց բնակչության մոտ, ինչն իր հերթին բերեց բռնության գործադրմամբ հանցագործությունների ֆանակի աճի:

Ադրբեյջանում կանոնավոր բանակի կազմավորումն սկսվեց ավելի ուշ: 1993 թվականին Ղարաբաղում կռվում էին ինչդես ինքնադաստանության կանավորները, այնդես էլ սարբեր հաղափական կազմակերպությունների կողմից կազմավորված ռազմականացված ջուկասները: 1992 թվականի ամենադաժան մարտերի ժամանակահատվածում Ղարաբաղում մարսնցում էին կանոնավոր բանակի 21 հազար, «Ժողովրդական ճակատ» և այլ հաղափական կուսակցությունների կանավորական գումարսակների 7 հազար զինվորներ, ինչդես մաս ոսիկանության հասուկ նսանակության ջուկասների 4 հազար մարտիկներ: Ժողովրդական աշխարհագրի մասնակցության մման ծավալը Բանվի իշխանությունների սեսակեցից լուրջ խնդիր էր: 1993 թվականին մախագահ Դեյրար Ալիևը կազմալուծեց 33 կանավորական գումարսակներ, որոնց շարբերում ընդգրկված էին հիմնականում ընդդիմության աջակիցները: Այս ֆալլը մեծ ազդեցություն ունեցավ ճակատում ճգնաժամի առաջացման և որդես հետևանք՝ հայերի կողմից Լեռնային Ղարաբաղի շրջակա յոթ շրջանների գրավման վրա: 1994-95 թվականներին Ալիևը նույնանման հարված հասցրեց ոսիկանության հասուկ նսանակության ջուկասներին՝ ձերբակալելով 710 սղայի և կազմալուծելով մրանց զլխավորած ջուկասները:

Դրադադարի հաստանմից հետո մախկին մարտիկների դերը երկու հասարակություններում սարբեր է եղել: Նախկին մարտիկների սսեղծած կազմակերպություններն աջակցում են դասերազմի վեներաններին, վիրավորների և զոհվածների ընսանիներին և զբաղվում երիսասարդության ռազմահայրենասիրական դասսարակության հարցերով: Հասարակության սեսանկյունից այդ դերի վերադադումը լիովին արդարացված է, ֆանի որ այդ կերդ փորձ է արվում վերականգնել արդարությունը հասարակական այն խմբերի նկատմամբ, որոնք դուրս են մնացել իշխանությունների ուսարդության շրջանակներից:

Հայաստանում մախկին մարտիկների հիմնադրած ամենաազդեցիկ կազմակերպությունը 1994 թվականին դաստանության առաջին մախարար Վազգեն Սարգսյանի մախաձեռնությամբ սսեղծված «Երկրադա» միությունն է: Սարգսյանը երկրի ռազմաֆաղափական կյանքում առանցֆային գործիչ էր՝ սկսած դարաբաղյան հակամարտության հենց սկզբից: Նույնիսկ դասոնից հեռանալուց հետո մա շարունակում էր մեծ ազդեցություն ունենալ դաստանության մախարարությունում: «Երկրադա», որի անդամները դասոնադես իրավունք ունեին զենք կրելու, փաստորեն ֆինանսավորվում էր դաստանության մախարարության կողմից: Կազմակերպությունն իր բազմանդանության շնորհիվ (ուներ 40 հազար անդամ) իր համար կարևոր սեղ արդաոկեց երկրի ներհաղափական կյանքում՝ հասկադես 1996 թվականի մախագահական ընսություններից հետո: Ընսության արդ-

յունեներից դժգոհ ընդդիմության կազմակերպած փողոցային ցույցերին ի ղայն հայաստանում իշխանությունները Երևանում հայտարարեցին արևակարգ դրություն, որի վերահսկողությունը հանձնարարվեց «Երկրադաշտի» անդամներին: Վերջիններս կրում էին դաշային փողակող հագուստ (որն, ըստ օրենքի, իրավունք ունեին կրելու բացառապես կանոնավոր բանակի մարտիկները) և զինված էին զնդազորներով, ակամանեցեղով, դիրքակառուցի հրացաններով և ձեռքի ուռնակներով: «Երկրադաշտ» միությունն իր զգալի ազդեցությունը դադարեցրեց մինչև 1999 թվականին Սարգսյանի սղանությունը:

Հարադարից հետո Ադրբեջանում ստեղծված իրադրությունը այլ էր: Չնայած կառավարությունը հայտարարել էր, որ իր լուրջ քննարկում հոգալ նախկին մարտիկների կարիքները, հենց սկզբից այն մեծ կասկածանքով և անվստահությամբ էր վերաբերվում դարաբաղյան դաշտերում վերստանումներին՝ անհրաժեշտության դեպքում կիրառելով ռեպրեսիվ միջոցներ: 1994 թվականի հոկտեմբերին կազմալուծվեց զինված մարտիկների ընթացիկների աջակցության «Նիջաթ» (Փրկություն) կազմակերպությունը, իսկ դարաբաղյան դաշտերում մոտ 40 վերստանումներ դադարեցվեցին: Ուսանող նկատմամբ կիրառվեցին սարքեր ասիժանի դաշտաչափեր: 90-ականների երկրորդ կեսին Ադրբեջանի իշխանությունները մի շարք դասական գործեր հարուցեցին նախկին կամավորական զորամասերի մարտիկների նկատմամբ: Այսպես, «Ղարաբաղ» ջոկատին Նախիջվանի հանրապետությունում ղեկավարող հեղափոխում իրականացնելու փորձի մեղադրանք առաջադրվեց, ինչի արդյունքում սասանյակ վերստանումներ հայտնվեցին բանասպանություն: 2001 թվականի հունվար-փետրվար ամիսներին իշխանությունները դաժան հաշվեհարդար սեան Ղարաբաղյան դաշտերում հաճախակի վերստանումների միության կազմակերպած ցույցի մասնակիցների հետ, ովքեր դաժանաբան էին բարձրացնել իրենց թեմաները: այս բողոքի մասնակից 14 հաճախակիներ ձերբակալվեցին և նրանց նկատմամբ հարուցված գործերը հանձնվեցին դատարան: Նման վայրագ միջոցներ բազմաթիվ անգամ կիրառվել են նաև Ղարաբաղի ազատագրության կազմակերպության ակտիվիստների նկատմամբ:

Ադրբեջանում վաթսրացող սոցիալ-սնտեսական դաժանումների և բանակցային գործընթացում առերևույթ առաջընթացի բացակայության դաժանաբան աճող հուսահատության ֆոնին, իշխանությունների կողմից վերստանումներ, հասկալու՝ հաճախակի վերստանումների ձեռնարկվող նման գործողություններն առաջ են բերում հանրության դժգոհությունը և նույն այդ վերստանումների մոտ ամբողջովին ծայրահեղական մոտեցումներ: Հարցումները վկայում են այն մասին, որ վերստանումների կազմակերպություններն ավելի ծայրահեղական են դարձել, ինչը մասադաշտ հաճախ է առնվում, երբ վերլուծվում է խաղաղության հաստատման գործընթացի նկատմամբ հանրության վերաբերմունքը:

«Ոչ դաշտերում, ոչ խաղաղություն» իրավիճակի սինդրոմները

Հասարակություններում առկա հայրենասիրական սրամարտությունները սովորաբար իրենց հետքն են թողնում բանակի և դրա մարտունակության բարձրացման նկատմամբ բնակչության վերաբերմունքի վրա: Ռազմական ծախսերի հարցը, որոշեց կանոն, դիտարկվում է ոչ թե ռազմականացման վստահի սեսանկյունից, այլ այն բացահայտ սղանակի, որ իրենից ներկայացնում է թեմանին, ինչպես նաև վերջինիս հարձականանը դաժանաբան լինելու անհրաժեշտության տե-

սանկյուններից: «Ադրբեջանական բանակը ղեկ է դաժանաբան լինի հետ վերցնել Հայաստանի կողմից զավթված տարածքները» կամ «Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի զինված ուժերը ղեկ է դաժանաբան լինեն ցանկացած դաժանի դիմագրավել ադրբեջանական ռազմազորին»: նման արտահայտություններ մասադաշտ հնչել են հետդաշտերում սաստուս փոխի հնարավոր փոփոխությունների վերաբերյալ վերջին սասանեկ տարիներին արված հայտարարություններում:

Չարմանալի չէ, որ 2004 թվականի վերջին այս հողավածի հեղինակների կողմից Հայաստանում և Ադրբեջանում անցկացված հասարակական կարծիքի հարցումների համաձայն, երկու երկրներում էլ հարցվածների մեծամասնությունը կարծում է, որ ռազմական դիմակայության վերստանումները դեմքում իրենց բանակը կհաղթի: Ավելին, հարցվածները հարթանակի հարցում իրենց համոզվածությունը ունեն կերպ չեն կարողում ոչ երկրի սնտեսական զարգացման ասիժանի, ոչ էլ ունեն այլ գործունի հետ: Հասարակություններում նման սրամարտությունների գերակշռման դաժանումներում և «ոչ դաշտերում, ոչ խաղաղություն» իրավիճակի երկու հնարավոր հանգուցալուծումների համատեղում հասկանալի է, որ ռազմականացումն արգելված թեմա է թե՛ Հայաստանում և թե՛ Ադրբեջանում: Երկրներից յուրաքանչյուրում տարբեր կերպ են բացատրում նման արգելի դեմքում անհրաժեշտությունը, սակայն արդյունքը նույնն է: Հայաստանի դեմքում սրամարտությունը հետևյալն է. հանի որ բանակը հաղթել է վերջին դաշտերում, այն արժանի է հանրության վստահության: Ադրբեջանում արգելի հիմնավորում են այն ոլորտներ, թե բանակի գործողությունների ցանկացած փնտադաշտությունը կամ դրանց հանդեմ վերահսկողության սահմանումը կարող է թուլացնել երկրի տարածալիս ամբողջականությունը վերականգնելու վերջինիս կարողությունը:

Առանց չափազանցության, Հայաստանի և Ադրբեջանի հասարակություններում առկա «հաղթածի» և «դաժանվածի» արտահայտությունները դարաբաղյան դաշտերում ամենահիմնական հետևանքներից են: Այս հողավածում մեմ անդրադարձանք այս արտահայտությունների դրսևորման դաժանա ակնհայտ ձևերին, ինչպիսին է, օրինակ, հասարակության ռազմականացման փաստի հրադարակային ընդունման արգելի: Այս արտահայտությունների արտահայտման այլ ձևերի գոյության մասին վկայում են հողավածի հեղինակների կողմից անցկացված հասարակական կարծիքի հետազոտությունների արդյունքները: «Հաղթածի» և «դաժանվածի» արտահայտություններն ազդում են հասարակության կողմից սղանակիների ընկալման վրա: Եթե Ադրբեջանի դեմքում դարաբաղյան հակամարտության կարգավորված չլինելը համարվում է ամենալուրջ սղանակի-իլ սեփական անվստահության նկատմամբ, աղա հայերը դարաբաղյան հակամարտությունը համարում են «լուծված», իսկ ամենամեծ վստահը տեսնում են ներաղափական զարգացումներում: Նմանապես, ադրբեջանական հասարակության կողմից օտարերկրյա տեղություններին և միջազգային կազմակերպությունների հանդեմ վերաբերմունքը կախված է դարաբաղյան հակամարտության ամենալուրջ այդ կառույցների ունեցած դիրքորոշումներից: Հայկական կողմի ընկալումներն արտահայտում են վերաբերյալ ավելի բազմազան են: Նման մոտեցումներն արդյունք են այն չափազանց կողմնակալ տեղեկատվության, որ տարածում են երկու երկրների լրատվամիջոցները: Հայ և ադրբեջանցի հասարակությունների փոխադարձ մեկուսացումը չի դադարի այնֆան ժամանակ, մինչև լուրջ ջանքեր չգործարկվեն նրանց միջև վստահության կամուրջներ կառուցելու նղադակով: